

FLIRTEN MET GOD

Religiositeit zonder geloof

KOERT VAN DER VELDE

Koert van der Velde

FLIRTEN MET GOD

Religiositeit zonder geloof

Uitgeverij
Ten Have

INHOUD

INLEIDING – Religiositeit zonder geloof? 1

DEEL I – ONMOGELIJKE RELIGIOSITEIT – Niet meer kunnen,
maar wel willen 13

- I HET GELOOFSPROBLEEM 15
 - I Sinäi-ervaring 15
 - II Onmogelijk geloof 17
 - III Secularisatie van het bewustzijn 21
 - IV Relativeren als norm 24
 - V Onzinnige zinvragen 28
 - VI Reflexieve twijfel 33

- 2 HET VERLANGEN NAAR MEER 42
 - I Toenemend religieus verlangen? 42
 - II Prangende zinvragen 47
 - III Het steeds belangrijker zelf 49
 - IV Geloof in een hoger zelf 53
 - V Pijnlijke vragen 55
 - VI Geblokkeerde verlangens 59

DEEL II – STRATEGIEËN – De omgang met het geloofsprobleem 65

- 3 MINIMALISME 67
 - I De ‘eerlijk voor God’-hype 67
 - II Minimalisme van de koude grond 70
 - III Gelovig ongeloof 78
 - IV De tweede beeldenstorm 85
 - V Ietsisme en agnosticisme 97

4 ONTGELOVEN 104

- I Het bagatelliseren van geloof 104
- II Impliciet geloof 108
- III Het betere weten 112
- IV Eerst geloven, dan zien 119

5 AGELOVIGHEID 123

- I Elke strategie vraagt haar offer 123
- II Geen geloof, geen religieuze beleving? 126
- III Een kwestie van smaak 131

DEEL III – WAT IS RELIGIOSITEIT? – Ook als geloof geen rol speelt 137

6 TRANSCENDENTIE 139

- I Het huis van God 139
- II Transcendentiebesef 144
- III Existentiële leegte 153
- IV Levensbeschouwelijke beleving 157
- V Onstilbare zinvragen 163

7 INTENTIONALITEIT 170

- I Het hemelse koor 170
- II Intentionaliteit volgens Jan van Baal 175
- III De boodschap der drie illusies 179
- IV ‘Het Mysterie’ 183

DEEL IV – DE SMAAK VAN MEER – Hoe religiositeit zonder geloof kan 189

8 INTENTIONEEL TOEVAL 191

- I Het belang van toeval 191
- II Aansprekende gebeurtenissen 194
- III Zo dom als een duif 208
- IV Orakelen 216

9 DE METAFYSISCH E VERLEIDING	223
I Buigen en knielen	223
II Verlegen religiositeit	230
III Een prettig gesprek met de traditie	243
IV Het aansprekende zelf	250
V Goddelijke gezondheid	259
VI Psychedelica	268
VII Reli-fictie	275

10 METARELIGIOSITEIT	286
I Het heilige der heiligen	286
II Het metaperspectief	291
III Reli-spel	305
IV Tijdelijke overgave	311
V De ambiguïteit van de statuskwestie	320

DEEL V – PRAGMATHEÏSME – Religiositeit omdat het werkt 339

11 RELIGIE OM HET NUT	341
I Werkt gebruik?	341
II Gebruiksreligie	347
III Pragmatheïsme	352
IV Populariteit	358

12 WEG MET GEBRUIK?	363
I Flirten met God	363
II De belevingssamenleving	367
III Radicale subjectivering	374
IV Religieuze consumptie	381

EPILOOG – Nieuws onder de zon? 396

Noten 400

Literatuur 432

Register 448

Dank aan 455

DEEL I

ONMOGELIJKE RELIGIOSITEIT

Niet meer kunnen, maar wel willen

1 HET GELOOFSPROBLEEM

„Waarom was het bijna onmogelijk niet in God te geloven in, zeg, 1500 in onze westerse samenleving, terwijl velen van ons dat in 2000 niet alleen gemakkelijk vinden, maar zelfs onvermijdelijk?” Charles Taylor¹

I Sinai-ervaring

Bijna twintig jaar geleden is mij iets overkomen dat mijn tot dan nog theoretische vraag naar de mogelijkheid van religiositeit zonder geloof in een persoonlijk daglicht stelde. Ik was in Egypte voor het schrijven van een boek over de islam.² Ik sprak met mystiek beoefenende soefi's, met beginselvaste fundamentalisten, met genezing biedende magiërs en geestenuitdrijvers, en vooral met veel gewone gelovigen. In één ding komen deze mensen allemaal overeen: ze leven in een betoverde wereld, waarin God en zijn helpers zich actief met het leven bemoeien, soms door wonderen te verrichten. Hun leven heeft een hogere zin, niets is toeval. Deze gelovigen gaven me een inkijkje in een wereld die heel anders is dan de mijne.

Het gebeurde toen ik na een maand werken toe was aan een pauze. In Cairo nam ik een bus de Sinai-woestijn in, naar het Sint-Catharinaklooster, aan de voet van de 'berg van Mozes', de mythische berg die sinds mensenheugenis pelgrims, avonturiers en toeristen trekt. Ik vond onderdak in de herberg van het klooster. In de ochtendschemer begon ik de berg te beklimmen waar Mozes van God zelf de stenen tafelen met de tien geboden zou hebben ontvangen, terwijl het ontrouwe volk beneden een gouden kalf oprichtte.

„De Sinai was volledig in rook gehuld, want de Heer was daarop neergedaald in vuur,” verhaalt Exodus (19:18-21). „De rook steeg op als de rook uit een smeltoven, en de berg trilde hevig. Het geschal van de ramshoren werd luider en luider. Mozes sprak, en God antwoordde met geweldig stemgeluid. De Heer was op de top van de Sinai neergedaald. Hij vroeg Mozes

naar hem toe te komen, en Mozes ging naar boven. De Heer zei tegen Mozes: „Ga naar beneden en waarschuw het volk dat zij niet te dichtbij komen in de hoop de Heer te zien, want dan zullen velen van hen het leven verliezen.” En God sprak vervolgens deze woorden: „Maak geen godenbeelden, geen enkele afbeelding van iets dat in de hemel hier boven is of van iets beneden op de aarde of in het water onder de aarde.”³

Een mooi verhaal, al heeft Mozes hoogstwaarschijnlijk nooit bestaan, heeft het volk Israël vermoedelijk niet door de Sinaiwoestijn gezworven, laat staan veertig jaar, en heeft God er al helemaal geen tien geboden op stenen tafelen geopenbaard. Dit leert ons de wetenschap, die op grond van tekstanalyse, archeologisch en historisch onderzoek probeert te bepalen welke delen van de Bijbel misschien of waarschijnlijk wel of niet waar gebeurd zijn.⁴

Het verhaal van de uittocht uit Egypte en de zwerftocht door de Sinaiwoestijn is waarschijnlijk niet historisch. Het kan zijn ontstaan tijdens de Babylonische ballingschap – die wel echt heeft plaatsgevonden. In ballingschap droomden de onderdrukten van terugkeer naar hun vaderland. Omdat een verhaal over de zozeer gewenste uittocht uit Babylon problemen zou geven, plaatsten de vertellers het voor hun veiligheid maar in Egypte.⁵

Ik hield het tempo erin. Buiten adem en drijfnat van het zweet nam ik rots na rots, traptrede na traptrede. Hoger, steeds hoger, tot de top, op zo'n 2300 meter. Na een uur of vier bereikte ik deze plek, waar ik op een rots ging zitten, op enige afstand van het met thee- en souvenirstalletjes gebouwde deel. Op het onderlinge geruzie van de handelaren na was het stil. Toeristen waren er nauwelijks. Het was vlak na de Eerste Golfoorlog en het Midden-Oosten werd gemeden. Tot in de verre verten waren bergpartijen en zandwoestijnen zichtbaar. Rechts de Golf van Akaba met aan de overkant Saoedi-Arabië.

Ik staaarde enige tijd de diepte in en toen gebeurde het. Mijn blik op een deel van het rotsgebergte een kilometer lager vertroebelde en ik werd overvallen door een boodschap, die paradoxaal genoeg woord- en geluidloos was. Het was een boodschap die niet uit mijzelf kwam maar van buiten, althans zo voelde ik het. Het was alsof iets of iemand me erop wees dat het hoogmoedig is ervan uit te gaan dat de diepten van religie te doorgronden zijn.

Wat was dit, vroeg ik me ontsteld af. Een donderslag bij heldere hemel. Ik had me een moment aangesproken gevoeld en nu hing er als een soort

echo een diepe stilte, zoals die kan klinken na een gewichtig of onthullend woord. Ik zag achtereenvolgens drie kraaien onder langs de berg vliegen en vroeg me af of ik soms ook hierin een boodschap moest zien, en zo ja, waarin dan eigenlijk niet?

Had ik echt een boodschap gekregen, vroeg ik me enkele ogenblikken later al twijfelend af. Het was een boodschap zonder taal, en zo iets kan niet en zal alleen al daarom wel onzin zijn. Al zou je kunnen zeggen dat de diepte van de afgrond onder mij het medium was dat de boodschap overbracht, het beeld dat mij aansprak. De taal waarmee ik die boodschap verwoord is dus in ieder geval van mijzelf, en niet van God of wat dan ook. Diepte is een in ons bewustzijn verankerde metafoor voor onder de oppervlakte liggende, verscholen betekenislagen die desondanks van het grootste belang kunnen zijn. Het enige wat er dan is gebeurd, is dat dit beeld plotseling zeggingskracht kreeg.

Het is heel goed denkbaar dat deze metafoor omhoog borrelde uit de krochten van mijn met het christendom geïmpregneerde, maar agelovig geworden ziel. Vanzelfsprekend juist op deze met 'God' besmette plek. Na die klim, waardoor je wat licht in het hoofd bent, terwijl het overweldigende uitzicht euforisch maakt. En natuurlijk juist tijdens deze reis, die een indringende kennismaking was met de wereld van traditioneel religieuze moslims die de stem van God nog dagelijks menen te horen. Terwijl ik me geïnteresseerd, zonder merkbare scepsis, inleefde in hun wereld, geloofde ik ondertussen stilletjes niet in hun religieuze universum. Is de gedachte aan hoogmoed, tijdens mijn omgang met hen achteloos ver van mij geworpen, misschien tijdens de vakantie op de berg als een duveltje uit een doosje tevoorschijn gekomen, gepresenteerd in aansprekende beelden uit mijn eigen, christelijke cultuur?

II Onmogelijk geloof

Zo wist ik deze op zich best spectaculaire, religieus te noemen ervaring aardig weg te praten, gebruikmakend van inzichten die iedere student sociale wetenschappen krijgt voorgeschoteld wanneer hij zich in religie verdiept. Mijn ervaring had geen goede papieren, hoe werkelijk zij mij op het moment zelf ook had geleken. Psychologen kunnen opmerken dat ze werd aangetrokken door onbewuste gevoelens en verlangens en was gekleurd door mijn referentiekader en mijn persoonlijkheid. Deze ervaring was een constructie

van mijn eigen geest, volgens de boekjes om tegemoet te komen aan mijn behoefte het leven te ordenen, zin te geven.

Een mens wordt in de hoogst denkbare mate gevormd door zijn omgeving, is het product van opvoeding, maatschappij en cultuur, kunnen sociologen aanvullen. Je persoonlijkheid wordt gevormd door toevallige omstandigheden en gebeurtenissen. Je religie of religieusheid hangt af van de plek waar je wieg stond. Wie als moslim op het platteland van Egypte is geboren en getogen, is hoogstwaarschijnlijk religieus. Hij zal geloven dat God zijn leven leidt en dat niets toeval is. Twijfel zal niet in zijn Egyptische woordenboek voorkomen. Wie in een autochtoon, hoogopgeleid, Amsterdams nest opgroeit, kent het ongelof en de twijfel maar al te goed. Waarschijnlijk komt hij nooit in een kerk en weet hij niet of hij wel gelooft, en zo ja wat. Afhankelijk van de omstandigheden is de werkelijkheid dus gevuld met heiligen, God en geesten of is zij juist Amsterdams leeg.

Zulke relativerende kennis over religie is in een westers land als Nederland wijdverbreid. Wie heeft er nooit gehoord van Marx' opium van het volk en van Freuds idee van de autoritaire vadergod als projectie van de eigen vader? Met dit soort gedachten zijn wij vertrouwd. En al zijn de theorieën zelf deels in het museum van de wetenschap bijgezet, het idee dat mensen de goden maken staat recht overeind en heeft in onze cultuur het geloof in God en een uiteindelijke zin ondermijnd.

Toch kan de wetenschap niet gezien worden als de motor van het secularisatieproces waardoor het christendom een steeds bescheidener plaats kreeg in onze samenleving.⁶ De meeste mensen waren zich nauwelijks bewust van de consequenties van het opkomende wetenschappelijke wereldbeeld.⁷ Allerlei andere sociologische processen, zoals differentiëring en rationalisering, gaven vaart aan de maatschappelijke veranderingen, waarin steeds minder ruimte overbleef voor godsdienst.

Desalniettemin konden sinds het opkomen van de wetenschap veel hoogopgeleide westerlingen niet meer om het erdoor vormgegeven wereldbeeld heen, en heeft dat grote invloed gehad op hun religiositeit.⁸ Allerlei vroeger volstrekt geloofwaardige zaken – de opstanding van Jezus, de schepping, leven na de dood – hebben hun geloofwaardigheid verloren. Dit geldt ook voor veel gelovigen en hun theologisch geschoolde voormannen. Wetenschap was dan wel geen motor achter de secularisatie, ze heeft wel gezorgd voor een geloofsprobleem bij velen, en dat weerhoudt hen ervan om te geloven wat ongelofwaardig is geworden. Het geloofsprobleem is een blokkade op theoretisch niveau waar voor velen nauwelijks omheen te gaan is. Wie

dit in zijn wereldbeeld verdisconteert, kan niet veel anders dan weinig nog geloven. In zoverre hij wel een religieus verlangen heeft, heeft hij een geloofsprobleem.

Het geloofsprobleem heeft naast een theoretische kant ook een culturele kant en wordt door allerlei sociale factoren beïnvloed. In 2000 is de sociaal geconstrueerde plausibiliteit die geloven in 1500 nog zo vanzelfsprekend maakte grotendeels weggefallen, constateert Charles Taylor.⁹ De culturele ‘achtergrond’ die het geloof vanzelfsprekend maakte is radicaal veranderd.¹⁰ Voor sommigen kan het zijn dat hoewel de wetenschap de onwaarheid van bepaalde traditioneel religieuze voorstellingen onweerlegbaar heeft bewezen, en zij daarmee bekend zijn, het geloof erin voor hen toch geloofwaardig blijft. Ondanks hun onwaarheid blijven ze voor hen plausibel.¹¹ Maar voor veel meer mensen is gelovig blijven of worden erdoor uitgesloten.

Het geloofsprobleem duikt dus niet overal en bij iedereen op en niet bij iedereen in dezelfde mate. Je ziet het speciaal bij bepaalde groepen, zoals bij minimalistische theologen en niet-orthodoxe kerkgangers, maar ook bij buitenkerkelijken, en bij agnosten, ietsisten en wellicht atheïsten, die er allemaal op hun eigen manieren mee omgaan. Daarnaast is het zo dat veel mensen met het wegvalen van de vanzelfsprekendheid van geloof er ook niet meer mee worstelen. Voor velen is religiositeit wegens ongeloofwaardigheid irrelevant geworden en daarmee geen probleem meer.

Of het nu voor mensen een probleem is of niet, de onttoverde kijk op het leven is tegenwoordig dominant. In het Westen zijn steeds meer mensen naast het evolutionaire proces uit de biologie ook de geschiedenis en cultuur gaan zien als het resultaat van een groot aantal pure toevalligheden, van duizenden kleine, zich vastzettende mutaties. Constant worden oude vormen door nieuwe gedood, niet om een hoger doel te bereiken, maar in den blinde. Er zit geen hogere orde achter dit proces.

Als ik dus God hoor spreken op de Sinäi, als Maria Magdalena boodschappen voor de mensheid aan mij zou ‘channelen’ (doorgeven) of als ik de hand Gods zou voelen in de gebeurtenissen die mijn leven bepalen, moet ik dat tegelijkertijd wantrouwen. Elk signaal dat ik meen te ontvangen van God is waarschijnlijk inbeelding en van elk beeld ben ik zelf de schepper. De meeste beelden neem ik over uit de mij omringende cultuur; ze stammen van vroegere generaties, die nog dachten dat ze in direct contact stonden met een goddelijke wereld, waarvan ze weliswaar niet alles, maar toch het een en ander aan cruciaals meenden te weten. Die beelden, vinden we nu, zijn cultuurproducten, geen openbaringen van God.

Er zijn tal van bedenkingen tegen religieus geloof mogelijk. Geen enkel religieus geloof is met de rede te bewijzen of zelfs maar aannemelijk te maken, alle vernuftige redeneringen die ons van de waarheid van geloofsvoorstellingen willen overtuigen ten spijt.

Niet alleen zijn alle geloofsvoorstellingen over God en het doel van het leven ontmaskerd als menselijke fantasieën, ook worden religieuze functionarissen niet meer erkend als heilig en kan een heilige plaats in principe overal zijn: het zijn de mensen, niet de goden, die een beeld, persoon of plek heiligen. Velen zijn argwanend geworden, hebben oog gekregen voor het al te menselijke achter de te grote pretenties, *street wise* als ze zijn geworden bij het horen van de absolute waarheden van religieuze gezagsdragers. Iedereen weet dat religieuze vormen niet alleen ontstonden en groeiden uit onzelfzuchtige motieven, maar vaak ook uit (vaak net zo goed religieus geïnspireerde) berekening en machtspolitiek. Voorbeelden te over van mensen die geloofden dat God gehoorzaamheid aan superieuren eist en die zich daarom allerlei onaangenaams lieten welgevallen. Van vrouwen die zich laten onderdrukken omdat een godgegeven boek het zo verordonneert. De lijst met gemeenplaatsen die religie relativeren is gemakkelijk uit te breiden.

Mensen zijn bovendien niet meer hiërarchisch ingesteld. Ze hebben moeite met autoriteiten op welk gebied dan ook, en al helemaal met veronderstelde onzichtbare autoriteit. Dat straalt af op de status van geloof. We leven in een tijd waarin zelfs de Ongelovige Thomas als stiekeme gelovige is ontmaskerd. „De apostel Thomas verklaarde dat hij niet zou geloven voor hij zou zien,” schreef Fjodor Dostojevski in 1880. „En toen hij gezien had zei hij: ‘Mijn Heer, mijn God’. Dwong het wonder hem te geloven? Hoogstwaarschijnlijk niet. Misschien was hij in het diepst van zijn wezen al een volslagen gelovige toen hij zei: ‘Ik geloof niet eer ik gezien heb’.”¹²

De scepsis heeft invloed gehad op alle geloof, hoezeer dit ook met ervaring wordt gestaafd of zelfs als ongeloof wordt verpakt. Sommige mensen die even op het randje van de dood balanceerden, verhalen van hun ervaring van een leven na de dood. Maar het is ook heel goed mogelijk dat deze bijna-doodervaringen constructies zijn van de menselijke geest, die op het moment dat we moeten zwichten voor de dood nog snel even tevoorschijn worden getoverd uit de bibliotheek van tijdens het leven verzamelde beelden, wie weet als troost. Bovendien hebben wetenschappers het hersengebiedje gevonden dat bij elektrostimulatie dergelijke beelden produceert, wat het bestaan van een leven na de dood niet uitsluit, maar het wel minder

geloofwaardig maakt.¹³ Religieuze gevoelens zijn te lokaliseren in het 'septum' en enkele nabijgelegen gebieden.¹⁴ Neurologen en andere wetenschappers die zich op de bevindingen van de neurologie baseren hebben met een verwijzing naar bepaalde locaties in de hersenen de mens bestempeld als 'ongeneeslijk religieus'. Velen erkennen tegenwoordig dat uit de ervaring geen bewijs te halen valt voor een leven na de dood, een God of wat voor bovennatuurlijks ook. Zelfs de spectaculairste engelenstoet die in een zee van licht aan de hemel zou verschijnen, kan geen zekerheid meer geven: misschien was het wel zinsbegoocheling.¹⁵

Als religieuze ervaringen ons al danig voor de gek kunnen houden, en dat wellicht ook doen, dan geldt dat helemaal voor de ons overgeleverde geloofsvoorstellingen waarin vroegere generaties hun religieuze ervaringen en gevoelens probeerden uit te drukken. Grote kans dat wij niet lezen wat zij bedoelden en dat wat zij bedoelden niet werkelijk was. Hoe werkelijk een religieuze ervaring ook lijkt, hoe waarachtig een religieus gevoel ook overkomt, hoe inspirerend een geloofsovertuiging ook klinkt, toch zullen we, als ware kinderen van deze moderne tijd, moeten toegeven dat het waarschijnlijk scheppingen zijn van onze eigen geest. De overdonderende ervaring van contact met een 'hogere' genoemde werkelijkheid, of de inspirerende gedachte aan bijvoorbeeld de schepping als een project van God waaraan ieder individu een unieke bijdrage te leveren heeft, en het erbij komende gevoel van zin en ontzag, het wordt allemaal verwoord met mooie beelden uit rijke tradities. Maar als het gaat om de geloofwaardigheid van dit alles, zijn ze eigenlijk alleen nog maar met de grootst mogelijke twijfel te bezien.

III Secularisatie van het bewustzijn

Het gaat ronduit slecht met traditioneel religieus Nederland. Jaarlijks krimpen de kerken met zo'n 110.000 leden. De komende tien jaar zullen nog heel veel kerken sluiten. In de afgelopen veertig jaar is het christendom voor een groot deel weggesmolten. In 1958 was nog maar 24 procent van de Nederlandse bevolking buitenkerkelijk, in 1966 36 procent, in 1975 42, in 1985 52, en in 1995 was het 62 procent.¹⁶ In 2006 werd 61 procent gemeen.¹⁷ Niet alleen op het gebied van participatie in gemeenschapsverband, maar ook wat geloof betreft zit de klad erin. De belangrijke enquêtes tonen teruggang in alle geloof: steeds minder geloof in God, Christus of een leven na de dood.¹⁸ In 1966 geloofde nog bijna de helft van de Nederlanders in

een God die zich met iedere mens persoonlijk bezighoudt. In 1979 was dat een derde, in 2004 één op de vijf. Het aantal agnosten groeide van 10 procent in 1966 tot zo'n 30 procent in 2004. We moeten hierbij wel een slag om de arm houden: statistieken en enquêtes hebben hun tekortkomingen.¹⁹

Het veranderend religieus gedrag en geloof van miljoenen speelt vanzelfsprekend ook op individueel niveau. De godsdienstsocioloog Peter Berger noemt de 'geloofwaardigheids crisis' van de religieuze voorstellingen „een van de meest duidelijke wegen waarlangs subjectieve secularisatie vat heeft gekregen op de gewone man”.²⁰ Christelijke betekenisgeving verdween uit het referentiekader van veel mensen, in het dagelijks bewustzijn ging ze een steeds onbetekenender rol spelen.

Berger merkt op dat deze 'subjectieve secularisatie' of 'secularisatie van het bewustzijn' een van de belangrijkste aspecten van het secularisatieproces is, maar besteedt er verder nauwelijks aandacht aan. Sociologen zijn altijd gericht geweest op secularisatie op macroniveau, zoals de kerkelijke leegloop, de secularisatie van niet-kerkelijke instituties, de ondermijnende werking van het pluralisme en de invloed van de scheiding tussen privé en openbaar. Maar in wisselwerking met ontwikkelingen op sociaal, cultureel en intellectueel gebied was er de secularisatie op persoonlijk of microniveau. Naar mijn weten is de subjectieve ervaring die velen van secularisatie hadden echter nauwelijks onderzocht, net zomin als de herinnering daaraan.

Opvallend is dat subjectieve secularisatie vaak niet eens een bewuste keus was – al werd het achteraf soms wel zo gebracht. Ook in de taal komt de passieve kant ervan tot uiting: mensen vallen van hun geloof, verliezen het en raken het kwijt. De filosoof Otto Duintjer kwam begin jaren vijftig tot de ontdekking dat hij niet meer kon geloven, terwijl hij nooit had gezocht naar een breuk met het geloof.²¹ En de dichter Leo Vroman constateerde: „Langzamerhand ben ik van de woorden 'God' en 'Heer' weggedreven, waarschijnlijk als gevolg van de toestand in de wereld.”²² Ook Nelly Boot van de behoudende Inwendige Zendingsbond merkt een sterker wordend relativisme in de eigen achterban: „Het zit meer in onze botten dan we eigenlijk denken. Het komt heel dichtbij: het zijn je eigen kinderen die niet of niet meer geloven.”²³ Veel kerkelijke jongeren vinden geloven moeilijk. „Een grote groep vindt het moeilijk om te zeggen: 'ik geloof' en is hier onzeker over,” blijkt uit een kerkelijk onderzoek.²⁴ Waarschijnlijk zijn ook ouderen onzeker over waarin ze nu precies geloven.²⁵ Veel mensen zeggen het eenvoudigweg niet meer te kunnen. De schrijver Nicolaas Matsier: „Ik zou werkelijk niet weten hoe dat zou moeten, geloven.”²⁶